

УДК 373.5:37.013.3:81'367.335

Н. М. Дика
ORCID iD 0000-0003-1385-5027

РОБОТА З УЧНЯМИ СТАРШОЇ ШКОЛИ НАД ЛІНГВІСТИЧНИМИ ПОНЯТТЯМИ: ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Автором висвітлено роботу з учнями старшої школи над лінгвістичними поняттями під час вивчення складнопідрядного речення. Акцентовано увагу на провідній необхідності у підготовці грамотної людини з належним рівнем лінгвістичної компетентності, заснованої на системі знань про мову, одиниці мови всіх рівнів, які використовуються як будівельний матеріал для породження і розпізнавання висловлювань, а також правил оперування ними. Подано поетапну систему вправ, спрямовану на засвоєння лінгвістичних понять, обґрунтовано етапи вивчення лінгвістичних понять під час вивчення складнопідрядного речення.

Ключові слова: *вказівні слова; засоби зв'язку; лінгвістичні поняття; логічна категорія; мовна система; пошуково-вибіркова робота; синтаксис; складнопідрядне речення; сполучники; сполучні слова.*

Вступ. Проблема засвоєння лінгвістичних понять учнями старшої школи під час вивчення синтаксису, зокрема складнопідрядного речення, пов'язана з новітніми тенденціями перебудови навчального процесу, зокрема з необхідністю посилення практичної спрямованості змісту навчання мови, формування в учнів уміння здобувати наукову інформацію, здійснювати її обробку та користуватися нею. У Концепції профільного навчання наголошується на необхідності набуття старшокласниками навичок науково-практичної, дослідницько-пошукової діяльності, розвитку їхніх інтелектуальних якостей, прагненні до саморозвитку й самоосвіти. Новою стратегічною концепцією освіти, як зазначається у Загальноєвропейських рекомендаціях, є освіта для кожної людини протягом життя. З огляду на це, старша школа покликана створити умови для продуктивної навчальної діяльності учнів з метою розвитку вміння оперативного мислення й переробки значного обсягу наукової інформації, використання їх в сучасних реаліях.

Як засвідчує практика, в учнів старшої школи спостерігається недостатній рівень мотивації вивчення української мови як засобу професійної самореалізації особистості, відтак і володіння українською мовою задля спілкування, пізнання, неперервного здобуття знань. Потребує подальшого вивчення проблема трансформації мовної та мовленнєвої теорії в мовно-мовленнєві компетентності.

Останнім часом у сучасній лінгводидактиці звертається увага науковців, вчителів-практиків на ґрунтовну підготовку учнів загальноосвітніх навчальних закладів та профільної школи.

Окремі аспекти вивчення граматичних понять розробляли вчені-методисти О. Біляєв, О. Горошкіна, С. Караман, М. Львов, Л. Мацько, С. Омельчук, М. Пентилук, М. Плющ, М. Тищенко, Г. Шелехова, М. Шкільник. Науковцями вироблено практичні рекомендації щодо мовного матеріалу, що

стали основою для засвоєння лінгвістичних понять у старшій школі.

Грамматичну систему української мови становлять ряд лінгвістичних понять. Дослідження сутності лінгвістичного поняття як основи граматичної будови мови у світовій практиці здійснювали В. Бабайцева, О. Бондарко, Б. Головін, О. Есперсен, С. Кацнельсон, О. Пешковський, Ф. Фортунатов, Л. Щерба. Вивчення граматичних одиниць в українському мовознавстві висвітлено в працях І. Вихованця, К. Городенської, В. Горпинича, А. Грищенка, А. Загнітка, М. Плющ, І. Погрібного, В. Русанівського тощо (Дика Н. М., 2015, с. 91).

Мета статті. Метою статті є визначення особливостей засвоєння учнями старшої школи лінгвістичних понять під час вивчення складнопідрядного речення.

Засвоєння учнями старшої школи лінгвістичних понять під час вивчення складнопідрядного речення – складна психолого-педагогічна проблема. Використавши результати дослідження Д. Богоявленського, Л. Виготського, П. Гальперіна, В. Давидова, М. Жинкіна, С. Жуйкова, Г. Костюка та ін., наголосимо, що рівень розвитку пізнавальних інтересів насамперед залежить від сприймання, яке у старшокласників характеризується довільністю, цілеспрямованістю та категорійністю.

Однією з умов, яка забезпечує високий рівень засвоєння Державного стандарту освіти, формування комунікативної компетентної особистості є психологізація освітніх технологій.

Під час навчання мови й формування мовленнєвих умінь і навичок відбуваються психічні процеси – **відчуття** та **сприймання** – (здатність учня сприймати й відобразити дійсність пріоритетних домінант для засвоєння теоретичного матеріалу), які забезпечують повідомлення й відображення дійсності безпосередньо й за допомогою мови (опосередковано). За цим першим ступенем сприймання йде розуміння та окреслення.

Мовна теорія розташовується на трьох рівнях: *першому* – сприймання нового матеріалу, запам'ятовування й відтворення; *другому* – повторення матеріалу за зразком на основі усвідомлених знань; *третьому* – засвоєння знань шляхом розв'язання проблемних завдань. Рівні засвоєння знань взаємопов'язані й взаємозумовлені: кожен наступний рівень характеризується поглибленням знань, більшою усвідомленістю й дієвістю.

Мислення забезпечує розуміння лінгвістичних понять, що починається аналізом й завершується виокремленням основних елементів мовного матеріалу та поєднанням їх у єдине ціле. Поняття – думка чи форма мислення, в якій відображається загальні суттєві та одиничні ознаки предметів, та яка становить основу наукових знань (див. Рис. 1).

Рис. 1. Поняття як основна форма мислення

М. Махмутов відзначає, що формування понять починається з процесу сприйняття, який зумовлює усвідомлення, осмислення, значення нового поняття й способу дії. Відтак, глибше й більш усвідомлене формування поняття здійснюється лише в процесі практичної діяльності (Махмутов М. І., 1985, с. 127). І. Лернер наголошує, якщо учень дійсно засвоїв поняття, то він уміє його й застосовувати. І навпаки, невміння застосовувати поняття свідчить про те, що воно або не засвоєно, або засвоєно помилково, тобто до змісту поняття, що усвідомлюється учнем, увійшли неістотні випадкові ознаки (Лернер І. Я., 1980, с. 84).

У юнацькому віці розвиток пізнавальної сфери учнів досягає такого рівня, коли, за тверджен-

ням Р. Немова, вони стають готовими до виконання всіх видів розумової діяльності, включаючи найскладніші (Немов Р. С., 2001, с. 139).

Для розроблення системи вправ, спрямованої на засвоєння лінгвістичних понять під час вивчення складнопідрядних речень, потрібно враховувати когнітивні і мотиваційні компоненти вікового розвитку старшокласників. Тому для досягнення позитивних результатів щодо процесу засвоєння лінгвістичних понять під час вивчення складнопідрядного речення необхідно підтримувати мотивацію учнів. На розвиток внутрішньої мотивації позитивно впливають такі фактори:

- усвідомлення учнями власної автономії;
- відчуття старшокласниками власної компетентності;
- ситуація вільного вибору;
- внутрішня мотивація учіння і приклад вчителя.

Ефективність такого навчання певною мірою буде залежати від вироблення в учнів внутрішньої мотивації діяльності, яка пов'язана з засвоєнням лінгвістичних понять, що охоплює п'ять етапів (див. Рис. 2).

Відтак, спираючись на специфічні вікові особливості учнів старшої школи, ми можемо зробити висновок щодо найефективніших форм і видів завдань, які сприяють засвоєнню лінгвістичних понять. Серед вправ і завдань під час вивчення складнопідрядного речення нами було виокремлено:

- **мотиваційно-орієнтувальні**, спрямовані на розвиток уміння визначати те чи інше лінгвістичне поняття, прогнозування загального результату дискусійних питань з мови і мовлення;
- **когнітивно-діяльнісні**: рецептивні, які вимагають від учнів сприймання, усвідомлення і фіксування у пам'яті здобутої інформації, групування лінгвістичних понять за вказаними ознаками, знаходження ключових термінів;
- **репродуктивні**: пов'язані з умінням відтворювати вивчене, добирати лінгвістичні поняття за певними критеріями, виділяти істотну інформацію;
- **продуктивні**: потребують від учнів творчо застосовувати знання, використовувати їх у новій

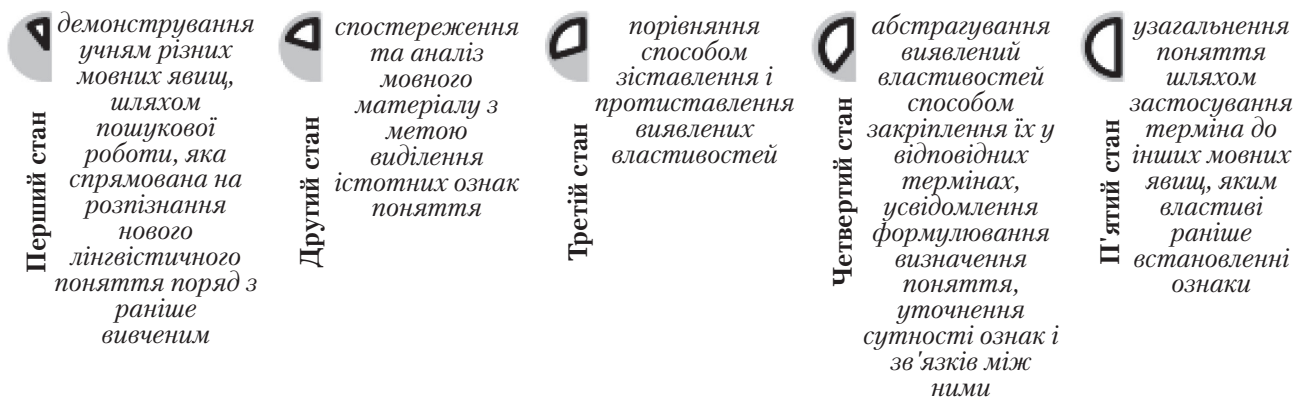

Рис. 2. Етапи засвоєння лінгвістичних понять

мовленнєвій ситуації, скласти конспект і висловлювати думку;

- **оцінно-контрольні:** вправи і завдання передбачають розвиток уміння перевіряти правильність визначень лінгвістичних понять, оцінювати відповіді відповідно до розроблених вимог і аналізувати чужу відповідь, прогнозувати кінцевий результат відповідно до комунікативної ситуації.

Ефективність засвоєння лінгвістичних понять залежить від специфіки навчального матеріалу. Значні можливості для такої роботи закладено в розділі «Синтаксис». Заглиблення в мовну теорію стає основою навчальної послідовної роботи в старшій школі. Засвоєння складнопідрядних речень потребує розуміння смислових зв'язків між їх частинами та вживання сполучників і сполучних слів. Учня старшої школи слід пам'ятати, що складнопідрядне речення з однією підрядною частиною – двокомпонентне, а складнопідрядне речення з кількома підрядними частинами – багатоконпонентне. Головна частина є граматично незалежною і підпорядковує підрядні частини складного речення. Підрядна частина може пояснювати окремих член головної частини (*Любов – це той солодкий дар, з якого люди роблять гіркість* (М. Стельмах)) чи всю головну частину (*Ми у світ покликані для того, щоб усе зробити навпаки* (Л. Кисельов)). Підрядна частина пов'язується з головною за допомогою сполучників – **що, щоб, як, якщо, ніби, бо, хоч, так що, у зв'язку з тим що** та ін. або сполучних слів та інтонації. У ролі сполучних слів виступають займенники – **хто, що, який, чий, ко-**

трий, скільки та прислівники – **де, як, куди, коли, звідки**. Сполучні слова завжди виступають членом підрядної частини (*Що минуло, те вже не повернеться* (Леся Українка)). У цьому реченні **що** – займенник, виступає сполучним словом, бо крім того, що з'єднує дві частини складнопідрядного речення, є підметом підрядної частини (див. Табл. 1).

Наприклад, опрацьовуючи тему «Складнопідрядні речення» відповідно до п'яти етапів (зазначених вище), робота може бути спланована так:

- **демонстрування учням різних мовних явищ шляхом пошуково-вибіркової роботи;**

Перший етап

Розбийте текст на речення, поставте необхідні пунктуаційні знаки. Знайдіть складнопідрядні речення з-поміж інших видів речень. Підкресліть граматичну основу, назвіть головне й підрядне речення. Укажіть, якими засобами (сполучники, сполучні слова) поєднані підрядні предикативні частини з головними.

Розум, якщо навіть нехтують ним, у кінцевому рахунку завжди перемагає, бо жити без нього неможливо не досить народитися на землі, щедрій талантами, щоб уже з колиски самому претендувати на талановитість скільки тої праці треба докласти, довготерпеливої, мудрої і зовні такої буденної, щоб виплекати посіяне, щоб викрасувалась нива колосом і сталося оте одвічне дивотворення мудрий той учитель, що відкриває істину і вміє вести своїх учнів по шляху пізнання так, щоб діти дивувалися з чарів отого відкриття, прагнули зробити життя ще кращим.

Таблиця 1

Види підрядних речень і засоби зв'язку

Види підрядних речень	Засоби зв'язку	означальні	з'ясувальні	Обставинні							
				місяця	часу	ступеня і способу дії	порівняльні	мети	причини	умови	допустові
Сполучники	Що, щоб, неначе, ніби, як	Що, як, ніби, мов		Як, як тільки	Щоб, ще як, чим - тим, мов, наче, неначе	Як, мов, немов, немов би, наче, неначе	щоб, для того щоб, з тим, щоб, аби	Бо, тому що, від того що, через те що	Коли, коли б, якби, якщо, як	Хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те, що	Так що
Сполучні слова	Який, котрий, Чий, куди, де	Хто, де, який, котрий, чий	Де, куди, звідки	Коли, поки, доки	Скільки, настільки, як	Скільки, настільки				Скільки не, як не, де не, що не	
Вказівні слова	Такий, той, все, всякий, весь, кожний	Те	Там, туди, скрізь, звідки	Доти, тоді	Так, такий, до того, настільки	Стільки	Для того, з тим	Тому, від того	Тоді, тоді б, на випадок	Незважаючи на те	

- спостереження учнів над цими мовними явищами з метою встановлення їх прикметних ознак, властивостей, взаємозв'язків на основі колективного опрацювання опорної схеми;

Другий етап

Робота з таблицею

Складіть усне лінгвістичне повідомлення про види підрядних речень (див. Рис. 3). Розкажіть про поняття складнопідрядного речення в системі складних речень, про види складнопідрядних речень, використовуючи дані таблиці «Види підрядних речень» (з попередньої вправи) (див. Табл. 1).

- порівняння – способом зіставлення і проти-ставлення виявлених властивостей шляхом **творчого конструювання**;

Третій етап

За поданими характеристиками складіть різновидові складнопідрядні речення й введіть їх у твір на тему «**Найяскравіша подія осені**», «**Серйозно про майбутнє**» (на вибір) та визначте їх вид. Доповніть таблицю (Табл. 2) вашою характеристикою складнопідрядного речення, відношення якої не представлені в таблиці, та запропонуйте однокласникам підібрати приклад відповідно до обраної теми.

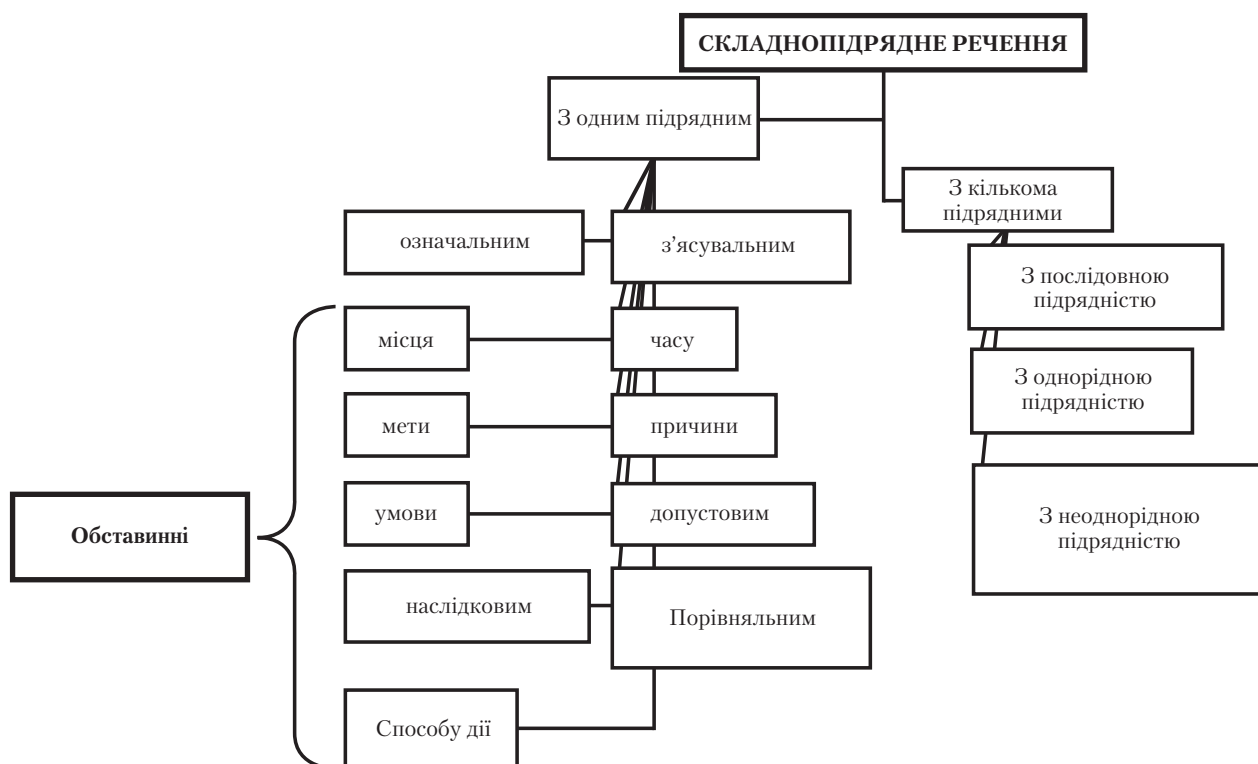

Рис. 3. Види складнопідрядних речень

Таблиця 2

Складне речення	Семантичні відношення між предикативними частинами
1	Друге речення містить порівняння.
2	Друге речення пояснює перше.
3	Друге речення має значення причини.
4	Друге речення вказує на результат, наслідком того, про що йдеться в першому реченні.
5	Перше речення вказує на час події, про яку мовиться в другому реченні.
6	Перше речення вказує на умову дії, про яку йдеться у другому реченні.
7.	

- абстрагування виявлених властивостей способом закріплення їх у відповідних термінах, застосовуючи **творче моделювання**;

Четвертий етап

За наведеними уривками утворіть текст, що складатиметься з складнопідрядних речень, зберігаючи їх послідовність. Доберіть заголовок.

1. **Складнопідрядне речення означальне:** Усі, хто ..., боролися за державність. Це був час, коли...

2. **Складнопідрядне речення з'ясувальне:** І кожен з них вірив, що...

3. **Складнопідрядне речення місця:** Звідти, звідки..., не кожен...

4. **Складнопідрядне речення часу:** Коли..., була ...

5. **Складнопідрядне речення способу дії:** *Але раптом усе так..., що...*

6. **Складнопідрядне речення ступеня і міри:** *Було настільки ніяково, що...*

7. **Складнопідрядне речення порівняльні:** *А тепер у серці щось тремтить і грає, як...*

8. **Складнопідрядне речення мети:** *Для того, щоб..., не треба нам ненавидіти...*

9. **Складнопідрядне речення причини:** *Спали по черзі, бо...*

10. **Складнопідрядне речення умови:** *Якби були такі ..., то...*

11. **Складнопідрядне речення допустове:** *..., дарма що пройшло багато років.*

12. **Складнопідрядне речення наслідкове:** *..., так що не одне покоління пам'ятатиме.*

- *узагальнення поняття шляхом застосування терміна до інших мовних явищ, яким властиві раніше встановлені ознаки – лінгвістична робота.*

П'ятий етап

Установіть правильну послідовність етапів та виконайте синтаксичний аналіз речень (див. Рис. 4).

1. *У кожного з нас є той найдорожчий у світі берег, від якого починалась наша дорога в життя і куди*

ми не завжди повертаємось (І. Цюпа). 2. *Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись* (Л. Костенко). 3. *Дехто з нас схожий на того півня, який уявляє, що сонце сходить кожного ранку тільки для того, щоб послухати, як він співає* (Дж. К. Джером). 4. *Сатира – це своєрідне дзеркало, в якому кожен, хто дивиться в нього, пізнає обличчя всіх, крім свого* (Д. Свіфт). 5. *Як добре, коли відчуваєш, що зробив саме те, що слід було зробити, що можеш тепер відкрито глянути кожному зустрічному в вічі* (М. Стельмах).

Висновки. На ефективність засвоєння лінгвістичних понять у старшій школі позитивно впливає поєднання вивчення і узагальнення теоретичного матеріалу про різні типи складнопідрядних речень з практичним оволодінням у процесі виконання системи вправ і завдань, урахування кожного етапу роботи. Зрозуміло, що рівень засвоєння лінгвістичних понять учнів старшої школи поліпшиться, якщо розпочинати роботу в основній школі, поступово розширюючи і ускладнюючи зміст навчального матеріалу.

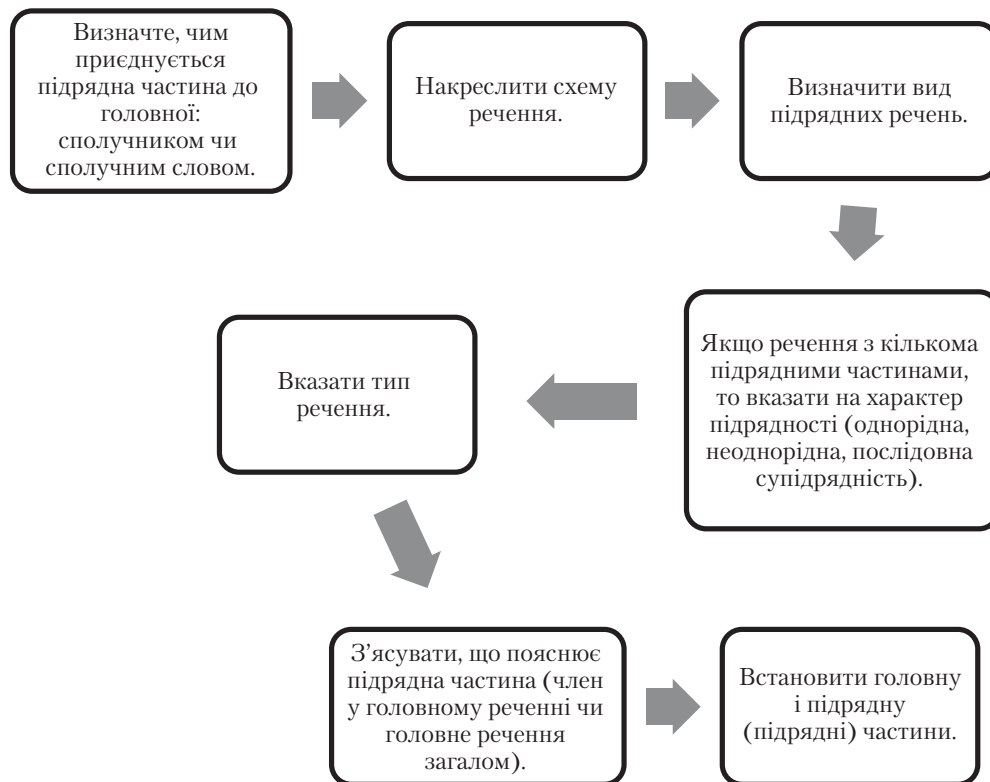

Рис. 4. Синтаксичний аналіз речення

Література

1. **Войшвилло Е. К.** Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е. К. Войшвилло. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.
2. **Дика Н. М.** Лінгводидактичні особливості засвоєння граматичних понять учнями 8-9 класів / Н. М. Дика // Освітологічний дискурс. – 2015. – №3 (11). – С. 90-101.
3. **Караман С. О.** Методика навчання української мови в гімназії: навч. посібник для студ. вищих закладів освіти / С. О. Караман. – К.: Ленвіт, 2000. – 272 с.
4. **Концепція профільного навчання в старшій школі** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/37784/

5. **Лернер И. Я.** Процесс обучения и его закономерности / И. Я. Лернер. – М.: Знание, 1980. – 96 с.
6. **Махмутов М. И.** Современный урок / М. И. Махмутов. – М.: Педагогика, 1985. – 184 с.
7. **Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/>
8. **Немов Р. С.** Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В3 кн. – 4-е изд. / Р. С. Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 2: Психология образования. – 608 с.
9. **Омельчук С. А.** Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика: [монографія] / С. А. Омельчук. – К.: Генеза, 2014. – 368 с.
10. **Шардаков М. Н.** Мышление школьника / М. Н. Шардаков. – М.: Учпедгиз, 1963. – 254 с.
11. **Bates E., Devescovi A., D'Amico S.** Processing complex sentences: A cross-linguistic study / E. Bates, A. Devescovi, S. D'Amico // Language and Cognitive Processes, 1999, no 14 (1), 69-123. DOI: 10.1080/016909699386383.

Дикая Н. М. РАБОТА С УЧАЩИМИСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ НАД ЛИНГВИСТИЧЕСКИМИ ПОНЯТИЯМИ: ИЗУЧЕНИЯ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Автором рассматривается работа с учащимися старших классов над лингвистическими понятиями при изучении сложноподчиненных предложений. Акцентировано внимание на ведущей необходимости в подготовке грамотного человека с должным уровнем лингвистической компетентности, основанной на системе знаний о языке, единицах языка всех уровней, которые используются как строительный материал для порождения и распознавания высказываний, а также правил оперирования ими. Представлено поэтапную систему упражнений, направленную на усвоение лингвистических понятий, обосновано этапы изучения лингвистических понятий при изучении сложноподчиненных предложений.

Ключевые слова: лингвистические понятия; логическая категория; поисково-выборочная работа; синтаксис; сложноподчиненное предложения; соединительные слова; союзы; средства связи; указательные слова; языковая система.

Dyka N. WORKING WITH THE STUDENTS OF SENIOR CLASSES OVER LINGUISTIC CONCEPTS: STUDY COMPLEX SENTENCES

The article discusses the work with the students of senior classes over linguistic concepts in the study of complex sentences. The attention to the need for training of the leading competent person with the appropriate level of linguistic competence based on knowledge of the language system, the language units at all levels, which are used as building material for the creation and recognition of statements and rules for manipulating them.

Work on linguistic concepts while learning complex sentence of senior classes – a complex process that involves creative perception of the information learned verbal play and requires consideration of the systemic nature of language, understanding the specific syntax.

Formation of linguistic concepts – a complex psycho-pedagogical problem. It is accompanied by complex internal processes, including perception, understanding, comprehension, synthesis, consolidation. This process can not be represented as a distinguished student activities. After all, the perception to some extent involved and awareness, and memory, and systematization.

In the process of linguistic concepts to students the necessary skills comprehensive analysis of the concept as the name of a process, a phenomenon in the field of language and speech. Specificity of exercises and problems associated with the study of syntax is complex processing and presentation of teaching material and the association with appropriate levels of language system.

Working with students of senior classes over linguistic concepts in the study of syntax – a long process and it is not confined to the school curriculum. School provides only the basics of linguistic terminology taught to use their new knowledge in the practice and improve their continues throughout life.

Posted a phased system of exercises aimed at the assimilation of linguistic concepts, reasonably stages of study of linguistic concepts in the study of complex sentences.

Key words: complex sentences; connecting words; index words; language system; linguistic concepts; logical category; means of communication; prospecting and sampling work; syntax; unions.

Рецензенти

Мацько Л. І. – д. філ. н., проф., дійсн. чл. НАПН України,
 Караман С. О. – д. пед. н, проф.

*Стаття надійшла до редакції 14.10.2015
 Прийнято до друку 22.10.2015*